

ТРАДИЦИОННИ И СЪВРЕМЕННИ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА

Марин Русев
СУ "Св. Климент Охридски"

"...непростително е за нас да забравим ония, от чиито ръце получихме кръщение, които ни научиха да пишем и да четем, на чийто роден език се извършва нашето богослужение, на чийто език, в по-голямата си част, пишехме до Ломоносов....."

ЮРИЙ ВЕНЕЛИН

Проследяването на основните тенденции във външната политика на българската държава е изключително сложна задача, за която са необходими усилията на изследователи от редица научни направления. В настоящото изследване основните аспекти на съвременната ни външна политика се разглеждат от гледна точка на българското геополитическо съзнание, глобалните и регионалните геополитически закономерности. Конюнктурно променящите се отношения между външните центрове на силата, както и вътрешнополитическата обстановка в страната, са до голяма степен обусловени от тези реалности. Главна цел на изследването е да се акцентира върху традиционни, но често игнорирани при формулирането на съвременната българска външна политика, геополитически фактори.

Геополитическото съзнание е непреходна характеристика на устойчивите пространствени политически образувания. Според Каледин (1996) реалните геополитически отношения и лежащите в тяхната основа геополитически интереси формират адекватно на геопропространствените условия геополитическо съзнание. Според Павлов (1999) ядро на геополитическото съзнание е волята на конкретна общност за власт над конкретно пространство. То е рационален механизъм, който насочва силови импулси с цел утвърждаване на оптимално жизнено пространство. Независимо от динамичните обществено-политически процеси през вековете, многоаспектното българското геополитическо съзнание и традиция се отличават с редица относително постоянни вектори: богато историческо наследство, значителен пространствен обхват на цивилизационното послание, значим за съвременната световна политика потенциал на географското положение и пр.

Задълбочен пространствено-хронологичен анализ на българското геополитическо съзнание, неговото многообразие и метаморфози през последните две хилядолетия прави Павлов (1999). Основавайки се на Ratzel (1887), Mackinder (1904), Савицкий (1922), Гумилев (1993) и др., той акцентира върху евразийските корени на българската геополитическа традиция. Важен негов методологичен принос е въвеждането на нов геополитически термин - "саракт". В хуно-българската терминология чрез него се обозначава "пространството на държавния организъм". Според мен този термин може да се използва и в много по-широк научен план. В хронологичен аспект неговото съдържание значително изпреварва формулираните от Ratzel (1887, 1901), Kjellen (1917), Schmitt (1950) и руските евразийци термини като "Lebensform", "Lebensraum", "Nomos", "Boden", "Почва" и пр.

Природните и обществените процеси в Евразия през първото хилядолетие от н.е. предизвикват неколкостепенни пулсации на древнобългарския пасионаризм (по Гумилев, 1990). Пространственият императив е водещ в политическото поведение на протобългарските племена и техните геополитически наследници до XIV-XVI в., когато и последните носители на българската държавност изчезват от политическата карта на Евразия. Но въпреки превратностите на историята, традиционното българско геополитическо съзнание продължава да играе първостепенна роля за съвременното геополитическо положение на България. В своята хилядолетна история българската геополитическа традиция многократно налага своя отпечатък върху международните отношения в евро-азиатското пространство. В резултат от сложното въздействие на редица вътрешни и външни фактори тази традиция е двукратно прекъсвана за продължителни исторически периоди, като нейното културно-политическо възстановяване и съвременна формулировка датират едва от втората половина на XIX в.

В основата на традиционното българско геополитическо съзнание и неговото съвременно външнополитическо самочувствие лежи значимо цивилизационно наследство. В схематичен план то може да се маркира чрез признанията на изследователи като Тойнби и Гумилев, според които протобългарският суперетнос е представител на цивилизация, изиграла решаваща роля за развитието на Евразия. Неоспорим е фактът, че древнобългарската календарна система е в основата на многобройните източни календарни системи. Според Рънсиман (1993) от всички нации в Европа българската има най-голямо право да претендира за военно-политическото наследство на Атила. В продължение на столетия старобългарският език играе ролята на културен инструмент в Източна Европа - роля не помалко значима от ролята на латинския за етногенезиса в Западна Европа. Успоредно с това се развива и богатата българска църковна традиция, господстваща в рамките на източното православие. Киевската княгиня Олга е възпитаничка на българския царски двор. Български сановници ръкополагат монарси, митрополити и патриарси в Сърбия, Влашко, Молдова и Русия. Двама от представителите на унищожената от турците Търновска книжовна школа - Киприан и Цамблак, стават първите митрополити на Полско-литовското княжество. Киприан е провъзгласен за митрополит "Киевский и всей Руси", а впоследствие е канонизиран за светец. Константин Костенечки - първият реформатор на правописа в Европа, провежда езиковата реформа в Сърбия през XV в. (Чопланов, 1993). Около едно столетие в полските земи църковните песнопения и богослужения са по източно-православния канон и се извършват на старобългарски език. Същото се отнася и за официалния религиозен и държавен език във Влашко и Молдова до края на XVII в. След превземането на Константинопол от латинците Търновград е обявен за "Трети Рим" - много преди условия за това да възникнат в Москва. Уникалното учение на богомилите заляга в основата на средновековния европейски реформизъм. Българският Златен век оказва безспорно влияние върху културно-политическото развитие на Европа. Благодарение на това българското геополитическо съзнание не изчезва заедно със съкрушената българска държавност и е в основата на нейното възраждане през XIX в.

Главните вектори на българския средновековен "саракт", изиграли роля при

формирането на съвременното българско геополитическо съзнание, са насочени към западната част на Руската равнина. Мала Азия, Централна и Западна Европа. Сред тях с най-голямо историческо значение се откроява просъществувалата до XVI в. Волжка България. С походите на Иван Грозни към Казан българската геополитическа традиция изиграва огромна роля за формирането на съвременния руски суперетнос и държавност. Това става едновременно с могъщото културно влияние, което оказва Дунавска България върху формирането на бъдещата огромна Руска империя (Русев, 1995). Но освен посочените стимулиращи българското геополитическо самочувствие фактори трябва да се посочат и редица негови "комплекси", влияещи отрицателно върху външната политика на България през XX в. Те могат да се обединят в две основни групи - културно-исторически и външнополитически. Към първата група трябва да се отнесат непризнатите приноси на България в развитието на световната култура. Вече над два века продължава отстъплението на българския език като водещ в славянския свят и утвърждаването на руския като такъв. Симптоматичен е фактът, че в енциклопедия "Британика" името Борис се обозначава като руско! Сред външнополитическите комплекси често изпъкват историческите ни отношения със съседите, Русия и Германия. Универсален характер има "синдромът на малката страна", която не може да реализира своя самостоятелен геополитически потенциал и е продукт на отношенията между Великите сили. Вярна характеристика на този синдром дава Нешев (1994) в своята "малка теория за съдбата".

Външнополитическото ни поведение възродената ни държава е до голяма степен продължение на средновековната традиция. Възкресението на българския саракт е маркирано от близо 20 национални въстания през петвековното турско владичество. Голяма част от тях са провокирани от външни центрове на силата. Загиват десетки хиляди българи, а над 1 млн. се заселват извън империята. Много по-голяма роля изиграва започналият през XVIII в. процес на културно възраждане, съпътстван от увеличаване икономическата тежест на българските земи. Това става основание за адекватни претенции в политическата област и "възвръщане" на българското етническо присъствие в Югоизточна Европа. Най-значимият в това отношение резултат е Българската екзархия - юридическата основа на Санстефанска България. Според султанския ферман диаспората на преобладаващия български етнос на Балканите обхваща 1,6 пъти по-голяма територия в сравнение със съвременна България.

Прибързаното Априлско въстание и провокираната от него Руско-турска война въвличат България в играта на Великите сили, водят до частични геополитически успехи и съизмеримо много по-големи загуби. В този смисъл Освобождението е само половинчатото реабилитиране на средновековния български саракт. Този най-важен за модерната ни история акт не успява да мобилизира в пълна степен потенциала на възродилото се в нови измерения българско геополитическо съзнание. Редуването на редица частични успехи, мимолетни надежди и катастрофални катаклизми водят до трагичен за нацията ни резултат: по бойните полета загиват близо 0,5 млн. българи; над 0,6 млн. са репресираните, убитите или "безследно изчезналите" българи в съседни държави, около 1 млн. са бежанци от Добруджа, Западните покрайнини, Македония и Тракия; над 5 млн. са българите,

живеещи зад граница, като 2/3 от тях са подложени на денационализация. Класическият лозунг на българския идеал - "Македония е българска", е вече само бледо отражение на една нова реалност. Днес 30-40 % от населението на Македония е албанско, а в Струга, Дебър и Тетово все по-рядко се чува българска реч.

Посочените особености на българското геополитическо съзнание не са достатъчни за изясняване ролята на геополитическите фактори за външнополитическото поведение на съвременната българската държава. Едностранното разглеждане на българската гледна точка ни дава изкривена представа за историята и може да попречи при избора на верни приоритети в перспектива. Коректният научен анализ изисква познаване закономерностите на непрекъснатите геополитически трансформации и значението им за съдбата на българския етнос и държавност.

Каледин (1996) определя политикогеографското познание като резултат от последователната смяна на 4 парадигми: 1) комплексна държавноописателна, 2) широка антропогеографска, 3) тясно държавно-геополитическа; 4) дейностно-обществена. Според него съвременната политическа география е резултат от развитието на последните две. Настоящото изследване се вписва най-вече в държавно-геополитическата парадигма. Според Сорокин (1996) марксизмът е икономическото обяснение на историята, а геополитиката е негова алтернатива. Може да се добави, че отчитането на геополитическите фактори дава нетрадиционна представа за същността на историята и често влиза в противоречие с редица наслоили се идеологеми на традиционното обществено съзнание. У нас това противоречие е усложнено от продължителното руско идеологическо попечителство в развитието на хуманитарните науки. Като резултат се стига до тенденциозно омаловажаване на българския принос за световната цивилизация. Принизяването на националното самочувствие придобива "научна" форма в опита да се докаже дори, че България е четирикратно "освобождавана" от руското войнство (от византийско, татарско, турско и "фашистко" робство). Същевременно българинът така и не разбра същността на Никоновите църковни реформи в Русия, чиято главна цел е изгарянето на старобългарската книжнина; това, че в началото на XX в. днешният Татарстан се нарича Булгаристан или защо първото официално честване на Кирило-Методиевото дело в бившия СССР се провежда "свенливо" едва през 80-те години на XX в. и то не в Москва, а в Киев. Дори в масово отпечатаните през 1996 г. скопски учебници по "ИСТОРИЯ ЗА VI ОДДЕЛЕНИЕ" все още се твърди, че Охридската книжовна школа е основата на "македонската литература и култура" (Калъонски, 1998).

Геополитическата формулировка на предизвикателствата, пред които са изправени борбите за национално освобождение, технологията при създаването на Третата българска държава и външната политика на следосвобожденска България изискват отчитането на обективно съществуващите външни фактори и реалности, в които е ситуирана възродената българска държавност. Задълбочените научни претенции в това отношение трябва да се основават на познанието на редица аксиоматични и екстернални за страната ни класически геополитически дадености:

- Главни вектори на глобалното геополитическо противостоене, главни центрове на силата, Големи пространства, геополитически възли, геостратегичес-

ки ключови пространства (Mahap, 1890; Mackinder, 1904; Бицилли, 1922; Hassinger 1931; Schmitt 1940, 1950, 1959; Attali, 1990; Huntington, 1993; Русев, 1994, 1998; Бъчваров, 1999 и др.).

- Атлантическата идея за изграждането на т. нар. "Западен санитарен кордон" в Източна Европа и антитезата на доминираната от Германия Средна Европа, известна като "Геополитика на диагоналите" в пространството между Северно море и Персийския залив (Rousek, 1946; Дугин, 1997; Русев, 2000 и др.).

- Идеите за "Ислямски полумесец", "Панславянска дъга" и мястото на Балканския полуостров в европейското и евро-азиатското геополитическо пространство (Радев, 1924; Батаклиев, 1937; Карастоянов, 1995 и др.).

- Геополитическото положение на България на Балканите, в Европа и света (Батаклиев, 1937; Карастоянов, 1995; Девелжиев, 1996; Русев 1997; Христов, 1997; Георгиев, 1998 и др.).

Съвременните опити за формулиране на концепция за национална сигурност и основни насоки за геополитическо поведение на България през XXI в. водят до редица обективно и субективно предизвикани научни възражения и спорове (Карастоянов, 1994; Рачев, 1995; България през..., 1997; Слатински, 2000 и др.). В настоящото изследване се прави опит външнополитическите аспекти да бъдат пречувени през призмата на строго определени геополитически, лишени от идеологеми фактори. За конкретната оценка на съвременното геополитическо положение на България е необходимо да се отчита: нейното място в Балканския геополитически възел, в зоната на контакта между Големите пространства на Средна Европа и Евразия; традиционното отношение на Великите сили към балканската проблематика; многопластовото етно-конфесионално устройство на Югоизточна Европа; близостта ни до Кавказкия и Близкоизточния геополитически възли, Проливите и редица конфликтни зони на територията на бивша Югославия; широкият излаз на Черно море и река Дунав и др. Днес е нужно да се отчитат и редица нови предизвикателства: глобализацията и разширяващите се невоенни аспекти на сигурността; съседството на България със страни-членки на НАТО и ЕС и протичащите в Европа интеграционни процеси; "коридорното" мислене в европейската политика и прогреса в комуникационните технологии; изместването на балканския геополитически стожер ("хартланд") в посока към Белград, Сараево и Прищина; променените параметри на Българския идеал.

Освен допуснатото значително свиване на саракта, олицетворяван от Третата българска държава, през XX в. е налице и отслабване на ареала и интензитета на българското геополитическо съзнание. В това отношение са налице редица ключови индикатори. На първо място трябва да се посочи продължаващата (в редица случаи вече дори необратима) денационализация на българското население зад граница. В културно-политически план този процес се проявява като тенденция дори в рамките на България. Изключително неблагоприятно влияние в това отношение оказват: демографският срив; интензивната емиграция на младо население с висок интелектуален потенциал; опитите за подклаждане на агресивна етническа и религиозна нетърпимост; църковният разкол и слабата обществена съпротива срещу инвазията на чужди за българската традиция религиозни секти; липсата на целенасочена политика спрямо "външните" българи и неефективната за-

щата правата на българските поданици зад граница и др.

Някои от посочените нови реалности, неблагоприятни тенденции и предизвикателства стават основа за формулирането на редица относително нови синдроми на българското геополитическо съзнание. Нетрадиционни, но актуални аспекти в процеса на принижаване на българското геополитическо самочувствие днес са: поруганите български гробове в Македония; невъзможността да се идентифицираш като българин в Северна Гърция; "възникването" на шопска и помашка нации; превантивно създадената ОМО "Илинден" и др. Нов ход в модерната антибългарска пропаганда са усилията за създаване на движение, защитаващо интересите на т. нар. "македонските мюсюлмани" в Западните Родопи и Гоцеделчевско. Неблагоприятно влияние оказват и редица съпътстващи прехода в страната тенденции: свиването на българската армия до 45 хил. души; нарастващият ядрен и оръжен диктат от страна на Запада; огромното дългово бреме (80% от БВП на България); продължителната невъзвращаемост на иракския и либийския дълг; спадащият жизнен стандарт на населението; шенгенските ограничения и др. Ново звучене придобива отдавна загубената, все още трудно доказуема като национален приоритет, а може би и завинаги невъзобновима културно-политическа връзка с волжките българи в Русия.

* * *

Развитието на българската държавност в края на ХХ в. протича в условията на значително стеснен саракт и принижено геополитическо самочувствие. Традиционните представи за класическите аспекти на българските национални приоритети са обременени от редица исторически наслоили се, противоречиви в своята същност обществени идеологеми, които са причина за неустойчивото външнополитическо поведение на следосвобожденска България. Формулирането на модерна и реалистична външна политика изисква политическият елит да предвижда всички възможни сценарии за геополитически трансформации в Евразия и на Балканите и де е готов да поведе България към ХХІ в. в най-благоприятни за националната кауза позиции. От особено значение са отношенията ни с балканските държави, изискващи диференциран подход към всяка от тях. При решаването съвременните аспекти на Български национален въпрос, например, в отношенията ни с Гърция, Македония и Сърбия, от една страна, Турция и Румъния, от друга, трябва да се поставят различни акценти, отразяващи не само историческото наследство, а и съвременните геополитически реалности. От своя страна редица други външнополитически аспекти, като евроинтеграцията, инвестиционният имидж на България, пътната инфраструктурна "блокада" от страна на съседите изискват гъвкаво използване на социално-икономическата конюнктура в глобален и регионален мащаб.

Реабилитирането на българското геополитическо съзнание може да се осъществи дори при значително стеснените рамки на съвременния български саракт, но при условие че отчитането на традиционните и съвременните геополитически фактори придобие по-голяма относителна тежест във външната политика на държавата ни. Геополитическият анализ е анализ на хладния разум, т. е. анализ, освободен от историческите идеологеми и политическата конюнктура. В този смисъл настоящото изследване не трябва да се възприема само от гледна точка на стан-

дартната господстваща общественно-историческа парадигма. Формално погледнато обаче в него не се отстояват и принципно нови научно-методологични или практико-приложни постановки. Новото тук до голяма степен се базира на вече позабравени външнополитически позиции, отстоявани още от Ст. Стамболов, Др. Цанков, К. Стоилов, Ал. Малинов, Цар Борис III и редица други български държавници, които неведнъж демонстрират практическите предимства на геополитическото мислене.

ЛИТЕРАТУРА

- Батаклиев, Ив. Сравнителен преглед на политикогеографското положение на България. - Известия на БГД, № 7, 1937.
- Бицилли, П. Восток и Запад в истории старого света. В: На путях: Утверждение евразийцев. Москва; Берлин, 1922.
- Бъчваров, М. Геополитика. Терминологичен справочник. София, 1999.
- Георгиев, Л. След студената война. София, 1998.
- Гумилев, Л. География этноса в исторический период. Ленинград, 1990.
- Гумилев, Л. Ритмы Евразии. Москва, 1993.
- Деведжиев, М. Географското положение на България - нейн шанс през 21-ви век. София, 1996.
- Дугин, А. Основы геополитики. Москва, 1997.
- Каледин, Н. Политическая география: истоки, проблемы, принципы научной концепции. Санкт-Петербург, 1996.
- Кальонски, А. Три учебника по история от Република Македония. - В: Образът на "другия". София, 1998.
- Карастоянов, Ст. и др. Доктрина за национална сигурност и външната политика. - Нация и политика, № 4, 1994.
- Карастоянов, Ст. Промените в Европа и света и отражението им върху съвременното геополитическо положение на България и страните от Балканския полуостров. - В: Българската външна политика - вчера, днес, утре. София, 1995.
- Нешев, К. Българският национализъм. София, 1994.
- Павлов, Н. Българската геополитическа традиция и перспектива. - Военен журнал, № 1, 1999.
- Радев, Ж. Географска и етнографска Македония (Средецът на Балканския полуостров). - Македонски преглед. Кн. II, 1924.
- Рачев, В. Характер на външнополитическия избор и отражението му върху националната сигурност. - В: Българската външна политика - вчера, днес, утре. София, 1995.
- Русев, М. Анатомия на глобалното геополитическо противостоене. - Военен журнал, № 2, 1994.
- Русев, М. Геополитическата традиция в Русия - минало и настояще. Проблеми на географията, кн. 3, 1995.
- Русев, М. Географското положение и националната сигурност на България. - Проблеми на географията. № 3-4, 1997.
- Русев, М. Атлантическата геополитическа традиция и перспектива. - В:

- Доклади "100 години география в Софийския университет" -
Международна научна конференция. София, 1998.
- Русев, М. Геополитическото съзнание на "Mitteleuropa" като Голямо пространство. - Военен журнал, № 3, 2000.
- Рънсиман, Ст. История на Първото българско царство. София, 1993.
- Савицкий, П. Два мира. - На путях: Утверждение евразийцев. Берлин, 1922.
- Слатински, Н. Измерения на сигурността. София, 2000. Сорокин, К.
Геополитика современности и геостратегия России. Москва, 1996.
- Христов, Т. Геополитическо положение на България. - В: География на България. София, 1997.
- Чопланов, Б. Земя на световен кръстопът. София, 1993.
- х х х България през двадесет и първия век. Българска национална доктрина - първа част. София, 1997.
- Attali, J. Lignes d'horizon". Paris, 1990.
- Hassinger, H. Geographische Grundlagen der Geschichte. Freiburg in Bremen, 1931.
- Huntington S. The Clash of Civilisations. Foreign Affairs, № 3, 1993.
- Kjellen, R. Der Staat als Lebensform. Leipzig, 1917.
- Mackinder, H. Geographical Pivot of History. - Geographical Journal, vol. XXIII, 1904.
- Mahan, A. The Influence of Seapower upon History 1660-1783. London, 1890.
- Ratzel, F. Politische Geographie, Leipzig, 1887.
- Ratzel, F. Uber die Gesetze des raumlicher Wachstum der Staaten. Leipzig, 1901.
- Roucek, J. The Geopolitics of the Balkans. - The American Journal of Economics and Sociology, Oct., 1946.
- Schmitt, C. Raum und Grossraum im Volkerrecht. Leipzig, 1940.
- Schmitt, C. Der Nomos der Erde. Koln, 1950. Schmitt, C. Die planetarische Spannung zwischen Ost und West. Koln, 1959.

TRADITIONAL AND CONTEMPORARY GEOPOLITICAL CHALLENGES TO THE BULGARIAN FOREIGN POLITICS

M. Roussev

S U M M A R Y

The contemporary challenges, which Bulgaria's foreign politics faces, are defined in terms of the geopolitical tradition and perspective. The main inner factor in this respect is the peculiarities of the Bulgarian geopolitical consciousness. It has traditionally big contribution to the civilization synthesis in Eurasia' space. The factors, stimulating the geopolitical consciousness in Bulgaria are accompanied by incessantly narrowing through the ages "sarakt" (in proto-Bulgarian political terminology it denotes the "space of the state organism").

The key geopolitical factors, governing the behaviour of the regenerated Third Bulgarian State on a regional and global scale, can be indicated with the following terms: global geopolitical resistance and major centres of might; Great Areas; geopolitical units

and key spaces; West sanitary cordon; geopolitics of the diagonals; Islamic crescent moon; Pan-Slavic rainbow. The axiomatic geopolitical regularities, mentioned in the paper, should serve as a methodological basis for gaining maximum foreign political advantages for Bulgaria in the Balkans.